

III

Zeeuws-Vlaanderen als strategisch manipuleerbaar landschap

ADRIE DE KRAKER

1. Inleiding

De historische werking van de Hollandse waterlinie is tamelijk bekend. Minder bekend is de militair-strategische toepassing van het water elders in Nederland. Bij oorlogsdreiging werden ook in Staats-Vlaanderen (nu Zeeuws-Vlaanderen) inundaties op grote schaal toegepast, als onderdeel van de Vlaamse of Staats-Vlaamse waterlinie. Dit gebied vormde ooit de noordelijke begrenzing van het aloude graafschap Vlaanderen langs de Westerschelde. Tijdens de Tachtigjarige Oorlog werd het een onderdeel van de Republiek met een landsgrens die sedert 1664 vrijwel ongewijzigd is gebleven. Zowel de Staten-Generaal als ook het gewest Zeeland hadden het hier voor het zeggen. Vanaf het begin van de Tachtigjarige Oorlog, tot aan de Franse tijd, leefde men in dit gebied in voortdurende spanning, veroorzaakt door dreigende aanvallen vanuit het zuiden. Aanvankelijk ging het gevaar vooral van Spaanse strijdkrachten uit, later voornamelijk door de Franse legers.

In dit artikel, dat handelt over de maakbaarheid van het Zeeuws-Vlaamse polderlandschap en de aanpassingen daarvan in tijden van internationale spanning, zal worden beschreven hoe het getij werd ingezet om aan de dreigende aanvallen het hoofd te kunnen bieden. Interessant is om te bezien of dit militair-strategisch beleid aan veranderingen onderhevig was. De vraag is voorts in hoeverre de inundaties inderdaad aan de strategische doelstellingen van de Republiek beantwoordden, en welke invloed dit menselijk ingrijpen op het landschap had. Na 1813 was de dreiging uit het zuiden nagenoeg verdwenen. Toch onderging het landschap opnieuw snelle veranderingen. Aan het eind van dit artikel zal hier kort aan worden gerefereerd.

Kaart 1. *Het Noord-Vlaamse poldergebied in het midden van de zestiende eeuw (door Christiaan 's Grooten, copyright Koninklijke Bibliotheek Albert I, Brussel, detail).*

2. Het polderlandschap in Noord-Vlaanderen

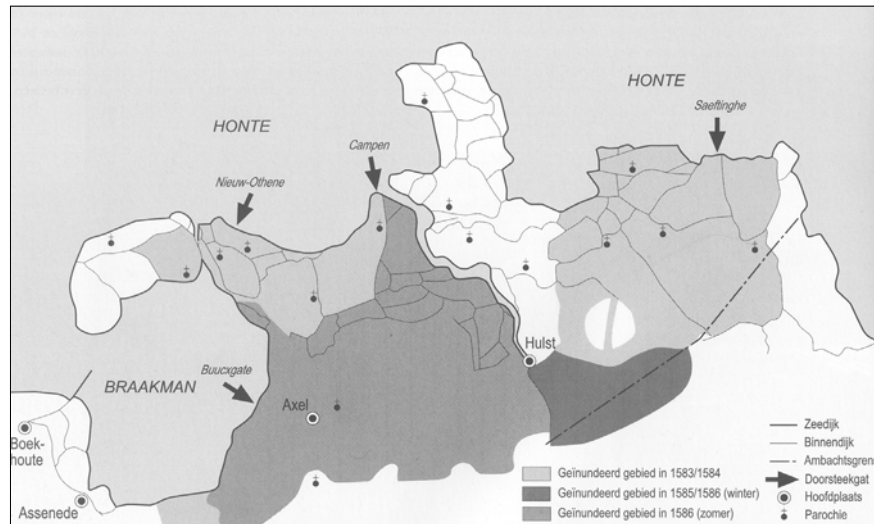
Het polderlandschap van Noord-Vlaanderen omvat het tegenwoordige Zeeuws-Vlaanderen met enkele gebieden over de Nederlandse grens. Ook het Verdrongen Land van Saefthinghe maakte daar ooit deel van uit. Het gebied wordt in het noorden begrensd door de Westerschelde. Reeds voor de bedijkingen was hier bewoning op de wat hoger gelegen pleistocene zand- en kreekruggen. De Vlaamse graven, de grotere abdijen, edellieden en vrije boeren speelden bij het scheppen van het polderlandschap een hoofdrol. Als gevolg van de bedijkingsactiviteiten ontstonden in de twaalfde en dertiende eeuw diverse parochies en steden.

In het zuiden van het gebied lagen uitgestrekte venen (moeren). Deze werden systematisch uitgegraven voor de turf, dat als brandstof en als grondstof voor de zoutziederijen diende. In de vijftiende eeuw was de vervening reeds over haar hoogtepunt heen.¹ Uiteindelijk heeft de turfgraverij tot verlaging van het woongebied ten opzichte van de zeespiegel geleid.

De zeepoldergebieden langs de Westerschelde werden in de loop van de Middeleeuwen regelmatig geteisterd door stormvloed en overstromingen. Hoewel de meeste schade binnen afzienbare tijd werd hersteld, bleven sommige poldergebieden langere tijd onder water staan. Zo ontstond er in het midden van Noord-Vlaanderen een inham die tussen 1375 en 1488 uitgroeide tot de Braakman (zie kaart 1).

1 J.A. Mertens, 'Biervliet, een laat-middeleeuws centrum van zoutwinning, 1^e helft XVe eeuw', in: *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, Nieuwe Reeks, dl. XVII (1963) 105-107; E. de Rue, 'Historisch-geografisch onderzoek betreffende de moergronden in de Vier Ambachten tijdens de 12^e, 13^e en 14^e eeuw', in: *Jaarboek van de Oudheidkundige Kring "De Vier Ambachten"* (1960-1961) 31-69.

Kaart 2. Omvang van de militaire inundaties in het oostelijke deel van Noord-Vlaanderen 1583-1586 (Uit: *Landschap uit balans*, 142).

Ook tijdens de stormachtige zestiende eeuw gingen enkele kleinere gebieden langs de Westerschelde verloren. Met veel moeite konden toen grotere rampen worden voorkomen.²

3. Water en landschap in de Tachtigjarige Oorlog

Bij het uitbreken van de Tachtigjarige Oorlog en de eerste gevechtshandelingen in het Scheldegebied en de Noord-Vlaamse polders, werd het lastig bepaalde poldergebieden in stand te houden. Vooral in de periode 1572 tot 1576 had het poldergebied te maken met bendes brandstichtende en stropende watergeuzen.³ De Spanjaarden beperkten zich tot het verdedigen van de kleinere steden en bouwden enkele forten langs de Westerschelde. Met uitzondering van het platbranden van Axel en wat dorpen, bleef het landschap vooralsnog groter onheil gespaard.

2 M.K.E. Gottschalk, *De Vier Ambachten en het Land van Saeftinge in de Middeleeuwen* (Assen 1984); A.M.J. de Kraker, *Landschap uit balans. De invloed van de natuur, de economie en de politiek op de ontwikkeling van het landschap in de Vier Ambachten en het Land van Saeftinge tussen 1488 en 1609* (Utrecht 1997).

3 A.M.J. de Kraker, 'De woelingen der Watergeuzen in het Vlaamse kustgebied. Een onderzoek naar hun akties in de Vier Ambachten en de gevolgen daarvan tussen 1572-1576', in: *Jaarboek van de Oudheidkundige Kring "De Vier Ambachten"* (1980-1982) 65-187.

Pas met de herovering van Vlaanderen door de Spaanse landvoogd Parma in 1582-1583 kondigden zich de eerste rampen aan. Toen zijn leger het noordelijke poldergebied veroverde om ten oosten van Antwerpen kwartier te maken, werden in 1584 diverse zeedijken en -sluizen langs de Westerschelde vernield. Dit gebeurde op gezag van de Staatse partij, vooral op voorspraak van de Staten van Zeeland, de Staten van Brabant, de stad Gent en Marnix van St. Aldegonde, de burgemeester van Antwerpen. Het zeewater, dat de polders zou instromen, moest de Spaanse troepen verdrijven, zodat Parma zijn machtspositie rond het belegerde Antwerpen niet verder zou kunnen uitbouwen.

Het ultieme wapen van landschapsdestructie door inundaties was geen nieuwe krijgstactiek. Deze kon echter alleen onder deskundige leiding tot succes leiden. Van belang was om de juiste plaatsen te doorsteken, op het juiste tijdstip. Om de schade zoveel mogelijk te beperken moest de inundatie bovendien zo snel mogelijk weer ongedaan worden gemaakt. De enige deskundige die men raadpleegde was echter de plaatselijke schout, die naar Zeeland was gevlucht. Van hem vernam men hoe de kans op grootschalige inundatie het grootst zou zijn. Een probleem was immers dat er door de inundatie geen eilandjes moesten ontstaan die de scheepvaart op de Westerschelde zouden kunnen belemmeren.⁴

In de loop van 1584 zou het doorsteken uiteindelijk plaatsvinden juist in die zeedijken waarvoor zich de plaatselijke ingelanden eeuwenlang grote offers hadden getroost om deze voor zulke rampen te behoeden: de dijken langs de Westerschelde bij Saeftinghe, Campen en Nieuw-Othene (zie kaart 2). In september 1585 nam Parma Antwerpen in. De bevolking had de ondergelopen polders verlaten; de onderwaterzetting duurde meer dan een jaar; tienduizenden hectaren cultuurland bleven zolang ook onproductief. De watervlakte had zich intussen uitgebreid en door de schuring van de eb- en vloedstroom vonden grote wijzigingen in het landschap plaats. Al deze factoren belemmerden het herstel van zeedijken in ernstige mate. In het Land van Saeftinghe en vlak bij de plaatsen waar was doorgestoken, was herstel inmiddels onmogelijk geworden.

De Staatsen hadden echter begin 1584 verzuimd tevens plannen te maken voor herstel van het verdrongen gebied. Bovendien was het oorspronkelijke doel niet bereikt: Antwerpen ging in 1585 verloren, en Spaanse troepen bleven gelegerd in Hulst en Axel. In 1586 ondernamen de Staatsen een poging om Axel terug te winnen.⁵ Bij deze militaire actie werd opnieuw een zeedijk doorgestoken; ook de verderop gelegen binnendijk werd vernield. De aldus ontstane waterbarrière diende als een soort bescherming voor de Staatse forten en bolwerken tegen de zuidelijk gelegeerde Spanjaarden. Eenzelfde waterbarrière moest tussen 1591 en 1596

4 De Kraker, *Landschap uit balans*, 149-145 en 335-338.

5 A.M.J. de Kraker, 'De overgang van Axel, een herwaardering van de gebeurtenissen tussen 1565 en 1590', in: *Zeeuws Tijdschrift* (1986) 161-171.

Hulst afschermen tegen de vijand. Dit gebeurde ook bij de verovering van Sluis in 1604 waar een watervlakte werd gecreëerd tot bij Aardenburg.

Toen in 1644 en 1645 de twee belangrijke steden Sas van Gent en Hulst in het gebied door de Staatse partij werden veroverd, moest er opnieuw een aanpassing van de inundatiegebieden in het oostelijke deel van het inmiddels Staatse Vlaanderen worden gemaakt.⁶ De Vrede van Munster maakte dat vooralsnog overbodig. Desalniettemin werden in de loop van de Tachtigjarige Oorlog vorm en functie van het landschap ingrijpend gewijzigd. Ten zuiden van Sluis en rondom plaatsen als Axel, Hulst, Oostburg, IJzendijke en Biervliet lagen uitgestrekte gebieden onder water. Naar schatting veranderde meer dan 60% van het oude cultuurland tijdens de oorlog in watervlakte. Deze watervlakten reikten zelfs tot ver over wat nu de staatsgrens is. Zij hielden inderdaad de vijand op afstand. Maar de watervlakten isoleerden ook de Staatse bolwerken. De eb- en vloedstroom schuurde hier namelijk zo sterk dat land nauwelijks meer herwonnen kon worden. Waar dat wel kon, voornamelijk ten noorden van de genoemde plaatsen, werd er bedijkt. Dit diende bij voorkeur te geschieden op plaatsen die zo ver mogelijk van de vijand verwijderd waren. De bereidwilligheid om te bedijken was echter beperkt tijdens de oorlog. Uiteraard bleven deze bedijkingen voorts afhankelijk van de natuurlijke omstandigheden en het algemeen belang. Dit laatste werd vooral bepaald door Staatse krijgstactiek. Deze bepaalde ook de ligging van de linie met grotere forten en kleinere schansen in de nieuwe polders tegenover die van de vijand.⁷

4. Strategische inundaties als instrument tegen de Fransen

Staats-Vlaanderen, waarvan de grenzen in 1664 officieel waren vastgelegd, was een deels door Zeeland en deels door de Staten-Generaal bestuurd gebied.⁸ De vruchtbaarheid van het gebied en bijgevolg zijn natuurlijke rijkdom werden zeer gewaardeerd. Veel koolzaad en granen gingen naar de markten te Middelburg,

6 A.M.J. de Kraker, 'De verovering van Sas van Gent in 1644 en het verdere verloop van de strijd in Noordoost-Vlaanderen op het einde van de Tachtigjarige Oorlog', in: *Jaarboek van de Oudheidkundige Kring "De Vier Ambachten"* (1994-1995) 39-75.

7 Een globaal overzicht van de bouw van de verdedigingswerken is te vinden bij: P. Stockman en P. Everaers, 'Frontier Steden en Sterckte'. *Vestingswerken in Oost-Vlaanderen en Oost-Zeeuws-Vlaanderen 1584-1839* (Hulst 1997).

8 K. Heeringa, 'Het beheer van Zeeland in het bestuur van Staats-Vlaanderen', in: *Nederlandsch Archievenblad* (1914-1915) 45-60; P.W. Stuij, 'Een grensscheiding door de Vier Ambachten', in: A.M.J. de Kraker, M.E.E. De Smet en Harry van Royen (red.), 'Over den Vier Ambachten' 750 jaar Keure 500 jaar Graaf Jansdijk (Kloosterzande 1993) 773-785.

Dordrecht en Rotterdam.⁹ Bovendien leverde de landstreek zijn aandeel in de *gemene middelen*.¹⁰

Maar Staats-Vlaanderen werd toch vooral gezien als een bufferzone voor de Republiek, en voor Zeeland en de Westerschelde in het bijzonder. Van de natuurlijke gesteldheid van dit “wapen” diende men handig gebruik te maken. Het in stand houden van deze linie was een vrij kostbare aangelegenheid. Een aantal gefortificeerde steden moest worden onderhouden, zoals Sluis, IJzendijke, Philippine, Sas van Gent en Hulst. Daartussen stonden nog wat kleinere verdedigingswerken (bolwerken en redouten). Al het tussenliggende gebied moest op een of andere wijze onder water kunnen worden gezet. Zowel gefortificeerde steden als geïsoleerd liggende bolwerken moesten geheel met water omgeven kunnen worden. De aldus gecreëerde watervlakte zou het doortrekken van een leger met artillerie verhinderen. De watervlakte werd gevoed door de Noordzee en de Westerschelde, via het Zwin, het Oostburgse en Coxijische Gat met de Passageule, de Braakman met uitlopers naar Sas van Gent en tot bezuiden Axel, het Hellegat en helemaal in het oosten het Saeftingher Gat. Zolang herdikkingen uitbleven, schuurden grote hoeveelheden zeewater door de zeegaten, zodat veel Staatse steunpunten in het overstroomde gebied geïsoleerd bleven.

Echter, men had bij Hulst al diverse polders herdijkt (Clingepolder, St. Jansteen en Absdale tijdens het Twaalfjarig Bestand, en in de jaren na 1648 opnieuw duizenden hectaren), zodat hier de wateren niet meer bezuiden Hulst kwamen.¹¹ Ook ten zuiden van Sluis, rondom Aardenburg en vlakbij Sas van Gent werd op grote schaal herdijkt. Bijgevolg kwam er steeds minder water door de zijarmen van de Westerschelde, waardoor de opslibbing op veel plaatsen werd versneld. Bij de nadering van de Franse legers in 1672 was er zodoende een te kleine oppervlakte aan water voorhanden.¹² Enkele pas herdijkte polders moest men opnieuw onder water zetten. Bij Hulst werden dat onder meer de Absdale en Clingepolder en tussen Axel

9 Peter Priester, *Geschiedenis van de Zeeuwse landbouw circa 1600-1910* (Middelburg 1998) 305-314; P.J. van Cruyningen, *Behoudend maar buigzaam. Boeren in West-Zeeuws-Vlaanderen 1650-1850* (Wageningen, AAG Bijdragen nr. 40, 2000) 193-247.

10 P.J. van Cruyningen, *Behoudend maar buigzaam*, 80-82; Algemeen Rijksarchief Den Haag, Raad van State, inv.nr. 1569 (anno 1649) e.v., verbalen van de bezendingen aan Staats-Vlaanderen.

11 Rijkswaterstaat, *Beschrijving van de provincie Zeeland behorende bij de waterstaatskaart* ('s-Gravenhage 1971) 59-68. Vgl. A.M.J. de Kraker en W.E.M. Bauwens, *Polders en waterschappen in het Hulsterambacht. De geschiedenis van zeedijken, vooroever, binnenwater, wegen en van de bestuurlijke organisatie van de waterschappen en het voormalige Hulsterambacht tussen 1600 en 1999* (Kloosterzande 2000) 16-24. Het gaat hier om onder meer om de Clingepolder, St.-Jansteen- en Absdalepolder.

12 Isaak Tirion, *Tegenwoordige Staat der Verenigde Nederlanden, behelzende eene beschrijving van Staats Vlaanderen* (Amsterdam 1751) 84-85.

en Sas van Gent onder meer de Canisvlietpolder. Ook bij Aardenburg en Sluis was de situatie kritiek. Pas in de loop van 1673 kwam daar een eind aan.

Veel bleken de strategen echter niet geleerd te hebben van deze eerste Franse oorlog (1672-1678). Een totaaloverzicht van het gebied met al zijn grilligheden ontbrak. Toch werd hier en daar al weer herdijkt. Zolang dit gebeurde op plaatsen ten noorden van de lijn Hulst-Axel-Biervliet-Oostburg-Sluis leverde dat nauwelijks problemen op, want het ging hier om gebieden die ingeklemd lagen tussen de Westerschelde en de zijarmen van deze rivier, die in het algemeen ver van het “front” lagen. Herdijkingen bezuiden genoemde stedenlijn vonden echter eveneens plaats, ondanks de terughoudendheid van de Staten-Generaal bij het afgeven van bedijkingsoctrooien. Tegen 1700 waren ten zuiden van Axel al weer enkele polders herdijkt. Dat gebeurde ook bij Biervliet, waarbij zelfs de Passageule door de nieuwe Zuiddieppolder (1688) werd afgesloten.¹³ Ook werd de haven naar Aardenburg weer opengesteld, zodat veel water in zuidelijke richting niet door de Passageule schuurde. Blijkbaar was de drang vanuit Staats-Vlaanderen om te herdijken zo groot dat daaraan in Den Haag niet langer weerstand geboden kon worden. Bovendien waren de in 1672/3 onder water gezette polders al weer flink hoger opgeslibd, wat weer zeer nadelig zou werken bij een toekomstige inundatie.

Menno van Coehoorn, de beroemde vestingbouwkundige van de Republiek, wist echter wel enkele lessen uit de inundaties van 1672/3 te trekken. In 1699 ontvouwde hij een groot project, waarin hij voorstelde om in Staats-Vlaanderen een algemene inundatie met *zoetwater* toe te kunnen passen vanaf de Noordzee tot aan de Schelde, in een goed gecoördineerd geheel.¹⁴ Het plan voorzag in de afsluiting van een klein zeegat bij Sluis, een bij Aardenburg en een dam door het Coxijische Gat. Verder moesten er in de Passageule en rondom IJzendijke aanpassingen komen. De haven van Boekhoute diende te worden afgesloten evenals een zeegat bij Sas van Gent. Verder moest de kreek bij Moerspuije worden afgedamd en moesten voorzieningen rondom Hulst en Liefkenshoek worden aangebracht. Coehoorn waarschuwde ervoor zorg te dragen dat de vijand het zoetwater bij Sluis en Sas van Gent niet zou kunnen “aftappen”. Voor de afwatering van het binnenwater uit de zuidelijker gelegen Vlaamse gebieden dienden allerlei voorzieningen te worden getroffen, onder andere bij Sluis, Aardenburg, Philippine en Sas van Gent.

Het hele project, waarvan Coehoorn de kosten niet nauwkeurig kon berekenen, zou zeker meer dan 1 miljoen gulden kosten. Na diverse adviezen te hebben ingewonnen, gaf de Raad van State opdracht alvast met het uitvoeren van enkele on-

13 Zeeuws Archief, Wiltschut, inv.nr. 84.1, memorie van 10 juli 1732 met betrekking tot de Jonkvrouwepolder. Dank is verschuldigd aan dhr. P.W. Stuij (Terneuzen), die mij wees op het archief van Wiltschut (Rijks Archief in Zeeland), Coehoorn (Algemeen Rijksarchief) en Dumoulin (Algemeen Rijksarchief).

14 Algemeen Rijksarchief Den Haag, OMM (Genie), inv.nr. V26. resolutie van 29 augustus 1699.

derdelen te beginnen. Maar het uitbreken van de oorlog met de Fransen in 1702 onderbrak de werkzaamheden. Onder de ingelanden bij Sluis was het enthousiasme over Coehoorns project overigens niet bijster groot.¹⁵ Coehoorn kreeg bij Hulst het bevel over de troepen; hij slaagde er in ieder geval in om met behulp van onder meer het water de stad voor een Franse bezetting te behoeden.¹⁶

5. Technische plannen met betrekking tot de Staats-Vlaamse waterlinie na het Barrièretraktaat (1718)

Zodra de Vrede van Utrecht werd gesloten en in 1718 het Barrièretraktaat tot stand kwam, waarin de grens van Staats-Vlaanderen iets werd aangepast, verflauwde de aandacht voor de waterlinie in Staats-Vlaanderen.¹⁷ Niettemin werd in datzelfde jaar het gebied tussen Sas van Gent en Hulst geïnspecteerd.¹⁸ Ten westen van Hulst waren de schorren van Absdale al erg hoog opgewassen. Zelfs de plaatselijke Papalekreek kon een vijandelijk leger bij eb niet meer tegenhouden. Voorgesteld werd om een nieuwe dijk in de vorm van een linie te leggen met een speciale sluis om daarin het water in tijden van “nood” vast te houden. Bij Fort Zandberg werkte een dubbele zeesluis om de polders ten zuidoosten van Hulst te laten onderlopen. De Canisvlietschorren tussen Axel en Sas van Gent konden echter al bij halftijd worden gepasseerd. In de richting van Sluis ontmoetten de deskundigen gelijksoortige problemen.

De politieke wil echter om maatregelen te nemen ontbrak. Het grote plan van Coehoorn verdween in een la; de aandacht werd vooral op deelaspecten gericht. Illustratief in dit opzicht is het project dat ingenieur Pieter Wiltschut ontwierp voor de Passageule (zie kaart 3).¹⁹ Het laat zien waartoe men toentertijd technisch in staat was en welke belangen daarbij speelden.

Aanleiding was een verzoek van de ingelanden van de Jonkvrouwpolder om hun zeesluis van de Passageule naar de Eilantpolder te verleggen. Het bracht de discussie

15 Zeeuws Archief, Wiltschut, inv.nr. 84.1, resolutie van de Raad van State van 14 april 1702 naar aanleiding van een schrijven van Abraham Kraaij, burgemeester van het Vrije van Sluis. “(...) ziende tegemoet dat haare landen gedurende den oorlog altijd onder water sullen blijven staan, daar sij tot de bedijkinge soo grooten capitaal constant moeten uitschieten, agtende hetselve genoegzaam verloeren (...)”

16 P.J. Brand, *De geschiedenis van Hulst* (Hulst 1972) 318-319.

17 Stuij, ‘Een grensscheiding...’. Vgl. P.W. Stuij, *De Lage Landen en hun grenzen. Tussen Verdun en Londen: 1000 jaar grensgeschiedenis met Frankrijk* (Terneuzen 1998) 62 e.v.

18 Zeeuws Archief, Wiltschut, inv.nr. 84.1, verslag van generaal Des Rocques en ingenieur Van Bommel van 9 juli 1718.

19 P.W. Stuij, ‘De Passageule linie (1699-1795)’, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis van West-Zeeuws-Vlaanderen* (1999) nr. 27, 117-129.

Kaart 3. *Het project van de Passageule van ingenieur Wiltschut (Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, Zelandia Illustrata I, 717).*

over de verdediging van het poldergebied tussen Aardenburg en Biervliet op gang. Door het ‘ondoordacht’ bedijken van schorren was de Passageule naar het oosten afgesloten door de Zuiddieppolder (1688) en de Eilantpolder (1702). De geul was daardoor sterk verland. Bijgevolg zouden vijandelijke legers zonder enig beletsel tot bij IJzendijke kunnen doordringen. De ‘dekking’ voor Zeeland was hiermee volledig weggevallen.

Wiltschut stelde daarom voor om de oude situatie te herstellen. Hij wilde door de Zuiddieppolder een verstevigd kanaal laten graven tot in de Braakman, de bochten in de geul afsnijden en de ‘Nieuwen Dam’ bij de buurtschap Turkeye laten afgraven. De kosten van het project schatte hij op 100.000 gulden.²⁰ Het zeewater zou de Passageule op diepte schuren en daarmee zou de doortocht van vijandelijke troepen verhinderd worden.

Het plan werd ter goedkeuring voorgelegd aan Cornelis van Bommel, directeur van de fortificatiewerken in Staats-Vlaanderen. Deze had forse kritiek. Wiltschuts plannen waren immers gedeeltelijk gebaseerd op belangrijke aannames: zo was bijvoorbeeld niet in te schatten waar het wantij zou ontstaan in de nieuwe situatie. Op zijn beurt reageerde Wiltschut zeer vinnig; hij betichtte Van Bommel van onkunde en jaloezie.²¹ Uiteindelijk werd in 1735 een begin gemaakt met aanbesteding van Wiltschuts plannen. In 1737 werd de dam voor Turkeye doorgestoken, de Oostdijk bij de Braakman een jaar later.²² Maar nog steeds waren de drie door Wiltschut geplande afsnijdingen niet uitgevoerd. Inmiddels had de storm van 9 december 1737 voor flinke veranderingen in de Passageule gezorgd. In zijn rapport van 14 februari 1738 liet Wiltschut weten dat er onder de huidige omstandig-

20 Zeeuws Archief, Wiltschut, inv.nr. 84.1, minuten van 26 mei en 21 juni 1734. Het kanaal moest 8 roeden (circa 25 meter) breed worden.

21 Zeeuws Archief, Wiltschut, inv.nr. 84.1, minuut van 4 juli 1734 van Wiltschut: “(...) dat mijne reedenen die in het project geve, geen ingang vonden en om verre gestooten waaren, omdat de kragt daarvan niet begreepen kon werden, of de jalousie in d’hr. van Bommels te sterk werkten (...).”

22 Zeeuws Archief, Wiltschut, inv.nr. 84.1, stukken van 27 mei 1735, 8 februari, 19 juni, 6 november 1736, 5 februari en 29 december 1737.

heden maar 3.656.000 tonnen water in de geul liepen, bij springtij 7.313.000. Tijdens de storm van 9 december had hij ruim 18.000.000 tonnen water gemeten. Volgens Wilschut waren deze hoeveelheden bemoedigend: bij een verdere verbreding (= aanbesteding van zijn gehele plan) kon deze watermassa immers alleen nog maar oplopen.

Op dat moment vond Wilschut echter Van Doeveren, opzichter-generaal der zeewerken, op zijn weg. Voor hem vielen de resultaten van het Passageule-project nogal tegen. Van Doeveren stelde voor enkele onderdelen van het plan te schrappen. Eigenlijk was hij van mening dat Wilschut alleen nieuwe werken voorstelde "(...) met dat dessein voor eerst om nooit gedaan werk te hebben, maar ook om daar door gelegenheid te vinden van het kwade succes van de werken aan de Passageule te attribueren daaraan (...)." ²³ Op de achtergrond speelden verschillen in technisch inzicht mee. Ondanks deze negatieve reactie werd op 19 mei 1738 de Oostdijk toch doorgestoken. Tevens werden in de Passageule 60 palen geplaatst om bij het waterpassen als ijkpunten te dienen om de beoogde gevolgen in de toekomst te kunnen meten. Met grote regelmaat werden in de jaren daarna opmetingen verricht. ²⁴ Uit een vergelijking van de meetresultaten uit juni 1738 en die uit 1741 blijkt dat er inderdaad een verdieping in de Passageule was opgetreden, die op vele plaatsen meer dan een verdubbeling was.

Wilschut toonde zich een tevreden man toen hij van de veranderingen in de Passageule aan Den Haag melding maakte. De animositeit met Van Doeveren en Van Bommel bleef echter bestaan. De plannen om Biervliet te fortificeren en IJzendijke te ontmantelen, waardoor men de Passageule zou "abandonneren", beschouwde Wilschut "als zeer doodlijk, voor de Republicq" en vergeleek dat met een "actie van iemand die zijn eijge glazen met rijcxdaalders uitwerpt." ²⁵

Bij een plan tot het onder water zetten van de polder Bewestereede, die 2.000 gemeten (circa 900 hectaren groot was, berekende Wilschut nauwkeurig dat er 34.560.000 tonnen water in de polder gezet kon worden tot een hoogte van 2 voet boven het maaiveld. Daartoe was een sluis met twee kokers nodig met een gezamenlijke doorlaat van 84 vierkante voet. Zijn berekening was erop gebaseerd hoeveel water er tijdens elk uur dat het water steeg in de polder kon komen en hoeveel water er nog in kwam bij vallend tij. ²⁶ Zowel het project Passageule als de plannen voor Bewestereede zijn illustratief voor het denken van een persoon als Wilschut, die meende dat waterstaatkundige problemen "wiskonstig" waren op te lossen.

23 Zeeuws Archief, Wilschut, inv.nr. 84.1, minuut van 21 februari 1738.

24 Zeeuws Archief, Wilschut, inv.nr. 84.1, minuut van 25 november 1738. Volgens Wilschut wilde Van Doeveren de veranderingen in de Passageule niet aan de Staten-Generaal melden, "als al te strijdig aan zijn toeleg."

25 Zeeuws Archief, Wilschut, inv.nr. 84.1, minuut van 2 juli 1742.

26 Zeeuws Archief, Wilschut, inv.nr. 84.1, minuut van 25 januari 1743.

Het lijkt geen twijfel of elders in de Republiek moeten ook dergelijke optimisten werkzaam zijn geweest. Niettemin bleef Wiltschuts werk, bij het ontbreken van een totaalvisie op het gebied van Staats-Vlaanderen, in feite enkel marginaal effect sorteren.

Toen een nieuwe Franse inval werd verwacht, kwam het grote project om geheel Staats-Vlaanderen door middel van het water te beveiligen weer voor de dag. De plannen om de Staats-Vlaamse waterlinie als geheel weer te doen herleven bleken echter zeer gecompliceerd. Het Barrièretraktaat van 1718 moest men wijzigen, de landsgrens moest wat zuidelijker komen. Volgens Wiltschut dienden dan de Vlaamse parochies en plaatsen Knokke, Hoeke, Lapschuere, Middelburg, Assenede, Kieldrecht en enkele forten bij Staats-Vlaanderen te worden gevoegd. Tevens moest men het Verdronken Land van Saeftinghe droogleggen en het Hellegat afsluiten. Dan zou vanaf Doel tot Philippine een grote watervlakte ontstaan. Verder naar het westen zouden enkele aanpassingen nodig zijn met inbegrip van het project om de Polder Bewestereede te inunderen.²⁷

Bij deze plannen bleek dat Wiltschut reeds jarenlang bezig was met het maken van een nieuwe overzichtskaart van het gebied. De oude dateerde van 1699 en was door alle geografische veranderingen totaal achterhaald. Maar geplaagd door het vele werk en ziekte kwam Wiltschut er niet toe om de nieuwe kaart te voltooien. Bovendien wilde hij ook nog eens elke verandering, de diepte van elke geul en de hoogte van elk schor, liefst bij verschillende waterstanden opmeten.²⁸ In ieder geval was de kaart niet klaar toen de Oostenrijkse Successieoorlog uitbrak. En nog steeds ontbrak een totaalvisie op het gebied.

6. De Franse inval van 1747-1749 en het veranderende denken over inundaties

Tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog trokken de Franse legers op naar Staats-Vlaanderen. In de winter van 1744/45 en het voorjaar daarna werd een inundatie met zoet water uitgevoerd. Daardoor kwam het water tot een voet boven het maai-veld. De dreiging bleef echter: via de zeesluizen volgde een zoutwaterinundatie. Maar het inlopen van het water duurde te lang. Omdat er geen springtij was, duurde het ruim een maand alvorens het water de gewenste hoogte had bereikt. In het oosten werd er doorgestoken bij de Ferdinanduspolder en bij de Papelekreek ten zuidwesten van Hulst. De Clinge- en Kieldrecht-polder ten zuiden van Hulst stonden binnen enkele dagen onder water. Maar tijdens het droge zomerseizoen kwam het water op vele plaatsen niet hoog genoeg. Daarom werden de doorsteekgaten

²⁷ Zeeuws Archief, Wiltschut, inv.nr., 84.1, z.d. circa 1743. Over dit traktaat Stuij, 'Een grensscheiding...' 777-778.

²⁸ Zeeuws Archief, Wiltschut, inv.nr. 85.1.

verbreed en werden er kanaaltjes gegraven om de doorstroming van het water te bevorderen. In het westen werden enige binnendijken doorgestoken om het Land van Cadzand en IJzendijke te beschermen. Dit gebeurde ook bij Philippine en Sas van Gent op 18 juli “in een tijd dat de vrugten zeer voordeelig op het veld stonden.” Zelfs op Oostenrijks grondgebied werden dijken doorgestoken. Een kleine Staatse troepenmacht uit Sluis met wat boeren werd echter door de inwoners van de Vlaamse polders verjaagd. Daarbij kwam onder andere een Staatse ingenieur om.²⁹

Ondanks de inundaties veroverden de Fransen Staats-Vlaanderen door voorzichtig langs de bestaande dijken te naderen. Achteraf concludeerden Van Doeveren en Van Dun, directeur der fortificatiën in Staats-Vlaanderen, dat de zoute inundatie te veel afhankelijk was van springtij en dus niet voldeed. Gelet op de vele laagten en krekens in de polders was een zoetwaterinundatie alleen voldoende geweest. Onnodig waren de akkers aan zout water bloot gesteld en voor vele jaren lang beschadigd. Niet een ruineuze zoute inundatie was daarom de oplossing, maar een combinatie van zoetwaterinundatie met het fortificeren van de voornaamste toegangen tot het gebied.³⁰

In het veranderende denken over inundaties speelde ook de inundatiesluis een rol. Het normale type sluis, met een koker, had twee deuren die bij opkomend water automatisch dichtsloegen en bij eb opengingen om het binnenwater te lozen. Bij de inundatiesluis diende er dus een aanpassing te komen om het water binnen te houden. Dit kon gebeuren door speciale balken aan te brengen die de deuren dicht zouden houden als het water de polder uit wilde lopen, of door aan de binnenzijde deuren te maken die precies tegenovergesteld werkten als de deuren aan de zeezijde. Bij het geleidelijk inunderen met zoet water werd dan geen water geloosd. Dergelijke inundatiesluizen met een of twee kokers lagen bij Zandberg, Absdale, Sas van Gent, Philippine en Sluis. Ook de houding ten opzichte van de gedupeerden veranderde enigszins. Van enige compensatie voor de boeren was immers nog nooit sprake geweest. De gelanden van de polder Groot-Kieldrecht, die al in 1744 onder water was gezet, kregen vrijstelling in de verponding (grondbelasting) voor een periode van drie jaar. De Raad van State betaalde twee derde van de herstelkosten.³¹

29 Een verslag uit 1762 kijkt op deze periode terug. Algemeen Rijksarchief Den Haag, OMM (Genie), inv.nr. V31 verslag van Van Dun, directeur der fortificatiën in Staats-Vlaanderen en Van Doeveren. Zie over deze inval o.a. W.E.M. Bauwens, ‘Het Hulsterambacht en de Oostenrijkse Successieoorlog, 1747’, in: *Jaarboek van de Oudheidkundige Kring “De Vier Ambachten”* (1994-1995) 75-87.

30 Algemeen Rijksarchief Den Haag OMM (Genie), inv.nr. V31, Verslag van Van Dun en Van Doeveren uit 1762 over toestand in Staats-Vlaanderen.

31 Deze tegemoetkomingen stond echter nog steeds niet in verhouding met de gemaakte kosten. Gemeentearchief Hulst, Waterschap Hulster Ambacht, fonds Groot-Kieldrecht-polder, nr.1. resolutie van 19 mei 1754.

In de loop van de achttiende eeuw was het toepassen van de inundatie als strategisch wapen en het denken daarover aanzienlijk verder geëvolueerd dan in de zeventiende eeuw. De opvattingen van Van Coehoorn kregen langzamerhand een bredere weerklank onder de beleidsmakers. In 1775 liet generaal Dumoulin, hem door de Staten-Generaal gevraagd om advies inzake de defensie van Staats-Vlaanderen, zich lovend uit over het project van Van Coehoorn uit 1699, dat een volledige inundatie beoogde vanaf Sluis tot bij Doel.³²

Intussen waren deze plannen echter sterk achterhaald. Er waren in het gebied flinke wijzigingen opgetreden. Het uitgestrekte gebied met schorren tussen Sas van Gent en Hulst was inmiddels zo hoog opgeslibd dat inunderen geen enkele zin meer had. De animo om dit gebied te bedijken was sterk toegenomen, juist vanwege dit opslibbingsproces, met name bij Axel en in het Land van Waas.³³ In maart 1780 maakte ingenieur Van Suchtelen daarom een plan om het schorgebied in twee of meerdere stukken te bedijken. In totaal konden 12.600 gemeten (ca. 5.500 ha) worden drooggelegd. Maar door een nieuwe oorlogsdreiging kwam hier voorlopig niets van terecht. Bij Sluis en bij Hulst werd er preventief geïnundeerd. Wederom was de verhouding tussen de verschillende beleidsmakers, met name tussen generaal Dumoulin en de opzichter generaal van 's lands zeewerken, Raven, niet optimaal. Met lede ogen stelde generaal Dumoulin tijdens zijn inspectietocht, die van september tot half november 1785 duurde, de funeste gevolgen van deze inundatie vast. Toen hij begin november de Westerschelde bij Walsoorden afsloot en vernam dat er inmiddels vrede was gesloten, repte hij zich naar Den Haag. Toen hij bevel kreeg om het water af te laten, zei hij met "meedelijden over de rampen en ongevallen van zijn evennaasten" bezielde te zijn. Anderzijds realiseerde hij zich het defensieve nut van de inundaties voor de veiligheid van de Republiek, al vond hij het erg jammer dat zij hun volledig nut ditmaal niet meer konden bewijzen.³⁴

Uit een memorie van 1789 blijkt echter dat op dat moment een volledige inundatie vanaf Sluis tot voorbij Hulst niet meer mogelijk was. De afdamming van de haven naar Aardenburg was een van de meest problematische punten. De Passageule was ook inmiddels als zover dichtgeslibd dat deze in 1786 was afgedamd.³⁵ En ook al konden de Clingepolder en Klein-Kieldrecht nog steeds goed geïnun-

32 Algemeen Rijksarchief Den Haag, OMM (Genie), inv.nr. V33, project van Dumoulin van 12 oktober 1775 met kaart.

33 Algemeen Rijksarchief Den Haag, OMM (Genie), inv.nr. V33, extract uit res. van 15 april 1779; vl. ook de correspondentie 1782. De Axelaar Jozias Paulus, familie van Pieter Paulus (voorzitter Nationale Vergadering in 1796).

34 Algemeen Rijksarchief Den Haag, OMM (Genie), inv.nr. V46, minuut van 7 november 1785 van Dumoulin aan de Raad van State.

35 M.H. Wilderom, *Tussen Afsluitdammen en Deltadijken*. Deel 4: *Zeeuws-Vlaanderen* (Vlissingen 1973) 44.

deerd worden door de zeesluis bij Zandberg, het schor bezuiden Axel zou droog blijven. Bij Liefkenshoek kon via twee zeesluizen weliswaar 1.070 ha onder water worden gezet, maar een gedeelte van het schor zou boven het water blijven uitsteken.³⁶

7. Het einde van het inundatietijdperk

Bij de opmars van het Franse leger werd het weinige effect van een gedeeltelijke inundatie al snel duidelijk, want eind juli 1794 staken de Fransen bij Turkeye met bootjes en zwemmend de Passageule over en namen op 24 augustus Sluis in. Steden als Axel en Hulst volgden kort daarna.³⁷ Voor het uiteindelijk mislukken van de inundatietactiek als defensief wapen zijn diverse oorzaken aan te wijzen. Een totaalbeeld van de natuurlijke gesteldheid van Staats-Vlaanderen bestond niet. Als gevolg daarvan kon niemand precies voorspellen wat het effect van een ingreep op een bepaalde plaats zou zijn. De functie van een boezemwater om havens en dergelijke te laten schuren was al eeuwen gemeengoed. De theoretisch waterstaatkundige kennis van soorten getijden, verplaatsing van hoeveelheden water gerelateerd aan tijd, doorlaat en stroomsnelheid was midden achttiende eeuw reeds voorhanden. Maar de technische middelen om uitgestrekte vlakten met water af te laten schuren en zelfs om hoog opgeslibde schorren te verwijderen, waren zeer ontoereikend.

Een andere bijkomende factor van het uiteindelijk falen was het gebrek aan samenwerking tussen de deskundigen. Persoonlijke rivaliteit, opzettelijke tegenwerking en vertraging van elkaars projecten was geen uitzondering. Dit gold voor het tijdperk Wiltschut in het bijzonder, maar ook bij Dumoulin waren er aanwijzingen in die richting. De plannen en projecten ter verbetering van de verdediging van Staats-Vlaanderen waren op zich niet van slechte kwaliteit, maar zelden werd er één volledig en consequent uitgevoerd.³⁸

Misschien is de belangrijkste oorzaak van het mislukken van de inundatietactiek gelegen in het feit dat niemand echt de moeite nam om zich te verplaatsen in de positie van de tegenstander, en zich afvroeg of deze werkelijk niets van de terreingesteldheid afwist. In 1794 kwamen de Fransen immers voor de vierde maal in

36 Algemeen Rijksarchief Den Haag, OMM (Genie), inv.nr. V37, memorie van 7 mei 1789.

37 J.P.M. Brand, 'De Franse invallen in Staats-Vlaanderen in 1794', in: *Jaarboek van de Oudheidkundige Kring "De Vier Ambachten"* (1994-1995) 87-101. Inspectie door Prins Hendrik in juni 1794. Op 23 oktober 1794 viel Hulst.

38 Vgl. Stuij, 'Passageule linie', 127-129; P.W. Stuij, 'De verdediging van Staats-Vlaanderen in de 18de eeuw', in: *Jaarboek van de Oudheidkundige Kring "De Vier Ambachten"* (1999-2000) 21-55.

Staats-Vlaanderen. Zo blijkt dat het Franse leger reeds lang beschikte over een massa gedetailleerde polderkaarten van Staats-Vlaanderen en allerlei plattegronden van de forten. Deze waren gekocht, besteld of bij de verschillende bezettingen meegenomen of gekopieerd. Bovendien beschikte men over allerlei informatie, neergelegd in rapporten van speciaal uitgezonden spionnen in het Staats gebied.³⁹ Een watertje van 3 meter diep en 30 meter breed kon een leger met platbodems, bruggen of met grondwerken zonder moeite oversteken, desnoods (zoals in 1794) lukte dat zelfs zwemmend.

De Franse Tijd betekende het einde van het inundatietijdperk. De strubbelingen met de Belgen in 1830/1 en 1918/9 veranderden hieraan weinig of niets.⁴⁰ In ras tempo werden de gebieden rondom Sluis, Biervliet, Sas van Gent, Axel en Hulst bedijkt. Als laatste werden het Hellegat en de Braakman drooggelegd. De vestingwerken van Sas van Gent, Hulst en Sluis hadden afgedaan. Met uitzondering van de fortificatie van Terneuzen, die nog tussen 1833 en 1840 werd voltooid, was samenwerking het credo geworden. Dit is ook niet zo vreemd als men bedenkt dat het gebied van 1794 tot 1830 met Belgisch-Vlaanderen was verenigd. Bestuurlijk maakte het gebied tot 1813 deel uit van het Departement van de Schelde met Gent als hoofdstad. Bovendien participeerden veel Belgische grondeigenaren in bedijkingen in Zeeuws-Vlaanderen. Als gelanden bleef hun invloed ook na 1830 belangrijk, onder meer in polderbesturen en via inning van landpachten.

Die verbondenheid met het zuiden werd in de loop van de negentiende eeuw versterkt door de aanleg van het Kanaal van Gent naar Terneuzen in de jaren 1827/8. Dit kanaal werd daarna nog enkele malen verbeterd. De laatste maal werd dit gevierd met een plechtige opening in 1968 door de staatshoofden van beide landen. Ook werden er spoorlijnen aangelegd. De aanleg van de spoorlijnen Terneuzen-Mechelen en Gent-Terneuzen werd kort na 1900 gevolgd door de aanleg van nog enkele tramlijnen, die vrijwel alle het initiatief van Belgen waren.⁴¹

39 Vincennes (Frankrijk), Archives de l'Armée de Terre, afdeling kaartencollectie Nederland, i.h.b. Flandre Hollandaise (nrs. 4.7.C.268; 4.7.C.266); Sas van Gent (4.7.B.282-283 en 289; en Hulst (4.7.D.274-275, 278-280). Aanvullend onderzoek in Franse archieven zou het inzicht omtrent deze Franse kennis nog kunnen verduidelijken.

40 A. Smits, 'Oost-Zeeuws-Vlaanderen in 1830', in: *Over den Vier Ambachten*, 819-835. J.P.M. Brand, 'Hulst en de Hulster schutters tijdens de Belgische Opstand, 1830-1831', in: *Jaarboek van de Oudheidkundige Kring "De Vier Ambachten"* (1994-1995) 112-134.

41 H.G. Hesseling, *Geschiedenis der Spoorwegen, 1865-1948, Gent-Terneuzen en Mechelen-Terneuzen* (Kloosterzande 1982).

8. Besluit

In de loop der eeuwen is zowel de natuurlijke ontwikkeling als de maakbaarheid van het Zeeuws-Vlaamse polderlandschap door uiteenlopende factoren en steeds wisselende omstandigheden bepaald. Voor het uitbreken van de Tachtigjarige Oorlog waren vooral de beschikbaarheid van voldoende kapitaal en mankracht op het juiste moment van bedijking en dijkherstel van doorslaggevend belang. Anderzijds heeft de mens door veenafgraving, nalatig dijkonderhoud en in het bijzonder onder oorlogsomstandigheden cultuurland aan de natuur prijsgegeven.

Vanaf de Tachtigjarige Oorlog werden regelmatig gedeelten van Staats-Vlaanderen onder water gezet. In het begin werd het water gebruikt om de vijand te verdrijven, later om zich tegen de vijand te beschermen. Aanvankelijk had men er geen idee van welke aard en omvang de watervlakten zouden krijgen en welke veranderingen in het gebied zouden optreden. De inundaties werden meestal op goed geluk uitgevoerd, waarbij men vaak greep naar die doorstekingen die het meest drastische effect zouden opleveren. De regio werd daarbij bovenal als een bufferzone gezien voor Zeeland en voor de Republiek; de plaatselijke belangen werden daar duidelijk ondergeschikt aan gemaakt.

Pas in de loop van de achttiende eeuw werd het inunderen van Staats-Vlaanderen systematischer uitgevoerd en zelfs veel wetenschappelijker aangepakt. Men ging daarbij uit van een inundatiegebied dat zich kon beperken tot de lijn Sluis-IJzendijke-Philippine-Axel-Hulst-Doel. Zo kwamen er speciale inundatiesluizen op verschillende plaatsen. Men kon precies berekenen hoeveel water in bepaalde poldergebieden kon worden gebracht en hoe schuring veroorzaakt diende te worden. Niettemin bleek dat één project voor geheel Staats-Vlaanderen niet haalbaar was. Men slaagde er namelijk niet in een overzicht te krijgen van de snelle veranderingen die overal in het gebied door de natuur werden veroorzaakt. Bovendien lieten de Staten-Generaal plaatselijke gelanden schorren bedijken, terwijl dat strategisch niet verantwoord was. Ook was er onvoldoende samenwerking tussen de deskundigen in de verschillende bestuurscolleges, waardoor projecten maar half werden uitgevoerd, of waardoor cruciale beslissingen te laat werden genomen.

Pas in de loop van de tweede helft van de achttiende eeuw begon men zich te realiseren dat het onbedijkt laten van gebieden een grote fout was geweest, omdat daardoor schorren te hoog opgeslibd waren om bij een onder waterzetting nog enig strategisch nut te kunnen hebben. Ook realiseerde men zich steeds beter dat een zoetwaterinundatie eenzelfde effect sorteerde als een zoutwaterinundatie. Zout water was immers zeer schadelijk voor het cultuurland en druiste in tegen de plaatselijke belangen. Het lot van de boerenbevolking en de grondeigenaren liet men ook steeds zwaarder wegen. Maar bij de militair-strategische maakbaarheid van Staats-Vlaanderen is wellicht één van de meest schrijnende misrekeningen geweest, dat de Franse strategie om de watermassa's te passeren werd onderschat.

Na 1813 maakten internationale spanningen plaats voor een internationale samenwerking, die op het terrein van transport en landwinning tastbaar werd. In velerlei opzicht werd Zeeuws-Vlaanderen het economische voorland van België. Recentelijk vond nog een verdieping van de Westerschelde plaats ten behoeve van de scheepvaart op Antwerpen. Door die verdieping zal naar verwachting buitendijks natuurgebied verloren gaan. Door schuring zullen vooral de slikken en schorren in het Verdronken Land van Saeftinghe worden aangetast. Dit verlies dient te worden hersteld, immers het land (en ook de natuur) is maakbaar. Opnieuw dreigen polders onder water te worden gezet, ditmaal echter niet omwille van een militaire strategie, maar omwille van internationale economische belangen. Alleen massaal verzet van de Zeeuwse bevolking heeft grootschalige 'inundatie' voorkomen; voorts nog blijft het bij binnendijkse natuurcompensatie.